

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

ΟΙ ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ «ΕΘΝΙΚΗΣ
ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ» ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΩΝ
ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ

doi: [10.12681/mnimon.606](https://doi.org/10.12681/mnimon.606)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΑΛΤΑ Ε. (1987). ΟΙ ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ «ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ» ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ. *Μνήμων*, 11, 225-233.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.606>

ΟΙ ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ «ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ» ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Πολλά έχουν γραφτεί για την εθνική ταυτότητα και επίσης περισσότερα για την καταγωγή των τουρκόφωνων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πού γενικότερα εἶναι γνωστοί στή βιβλιογραφία μὲ τὸν ὄρο *Καραμανλίδες*. Ὁ ὅρος βέβαια *Καραμανλίδες* εἶναι περιοριστικός καὶ ἀσαφής. *Καραμανλίδες* εἶναι οἱ πληθυσμοὶ τῆς *Καραμανίας*. Ἐνῶ οἱ τουρκόφωνοι ὀρθόδοξοι πληθυσμοὶ πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ ἀφ' ἑνὸς δὲν περιορίζονται στὴν *Καραμανία* καὶ ἀπλώνονται ἀπὸ τὴν *Κιλικία* ὡς τὸν *Πόντο*, ἀφ' ἑτέρου διαφοροποιούνται ἀπὸ τοὺς ἄλλους τουρκόφωνους μὴ τουρκικούς πληθυσμοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, δηλαδὴ τοὺς Ἀρμενίους καὶ τοὺς Ἑβραίους.

Στοὺς τουρκόφωνους ὀρθόδοξους πληθυσμοὺς τὰ δύο πολὺ βασικά, τὰ πιὸ «ἀντικειμενικά» συστατικά τῆς ἐθνικῆς τους ταυτότητας εἶναι ἀντιφατικά. Ἦταν χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι καὶ μιλοῦσαν τουρκικά. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς δυὸ πτέρυγες τοῦ ἐθνισμοῦ¹, θρησκεία καὶ γλώσσα, βρίσκεται καὶ τὸ κλειδί τῆς διαμάχης μιᾶς μερίδας μελετῶν γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τους. Καὶ αὐτὸ διότι, καθὼς ἡ ἔννοια τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας εἶναι δύσκολα προσδιορίσιμη, κάθε προσπάθεια προσδιορισμοῦ τῆς ἐπέστρεφε πάντα στὴ γλώσσα καὶ τὴ θρησκεία, στοιχεῖα πού ἀπὸ τὴ μιὰ ἐξασφάλιζαν τὴν κοινότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, χωρὶς τὴν ἐνίσχυσή τους μὲ τὸ στοιχεῖο τῆς καταγωγῆς, δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν ἀξιοποίησή τους ὡς καθοριστικὰ στοιχεῖα τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Κάτω ἀπ' αὐτὴν τὴ λογικὴ διαμορφώθηκαν οἱ ἐξῆς ἀπόψεις²:

* Τὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ συνοψίζει τὰ βασικά σημεῖα μιᾶς ἀνακοίνωσης στὸ συνέδριο «Ἑλλάδα καὶ Μικρὰ Ἀσία» πού διοργάνωσε ἡ *Modern Greek Studies Association* στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Ἰούλιο τοῦ 1985.

1. Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*. Ὁψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830 - 1880), (διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 100.

2. Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, London 1971, University of California Press, σ. 453, 457. Πρβλ. ἐπίσης R. Clogg, «The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850, I», *Journal of Ecclesiastical History*, τ. XIX, ἀρ. 1 (Ἀπρ. 1968) 57.

α) ὅτι οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἐλληνικῆς καταγωγῆς καὶ ὑποχρεώθηκαν νὰ μιλήσουν τουρκικὰ ἢ διὰ τῆς βίας ἢ ἐξαιτίας τῆς ἀπομόνωσής τους ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς τῶν δυτικῶν παραλίων ποὺ μιλοῦσαν ἐλληνικά·

β) ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπογόνους Τούρκων, ποὺ μετανάστευσαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν ἐπικράτεια τοῦ Βυζαντίου πρὶν τὴν κατάκτηση, ἢ ὑπηρετοῦσαν ὡς μισθοφόροι στὸ βυζαντινὸ στρατὸ καὶ οἱ ὅποιοι ἐνστερνίστηκαν τὴ θρησκεία, ἀλλὰ ὅχι καὶ τὴ γλώσσα τῶν νέων κυρίων τους.

Ὅσες μελέτες ἔγιναν γιὰ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τῶν τουρκόφωνων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν, παρακάμπτοντας θέματα καταγωγῆς, βασίστηκαν σὲ περιγητικὰ κείμενα³, ἐκθέσεις μισιοναρίων⁴ ἢ ἐκθέσεις προξενείων⁵ (ἐλληνικῶν καὶ ξένων), στὶς ἀπόψεις λογίων τῆς Ἑλλάδας (ὅπως ἐκφράζονται π.χ. στὸ Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ἢ στὸ Σύλλογο τῶν Μικρασιατῶν «Ἡ Ἀνατολή», στὸν «Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ Σύλλογο») ἢ τέλος στὶς ἀπόψεις πολιτικῶν τῆς Μεγάλης Ἰδέας⁶.

Μιὰ ἄλλη πηγὴ γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ θέματος τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας εἶναι τὰ βιβλία ποὺ γράφτηκαν γιὰ τοὺς τουρκόφωνους ὀρθόδοξους πληθυσμούς. Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ἀπτὴ ἐκφραση τῆς παιδείας καὶ ἡ παιδεία μὲ τὴ σειρά της εἶναι ἡ πιὸ σταθμιτὴ ἐκφραση τῆς συνείδησης καὶ τὸ πιὸ ἀδιάβλητο στοιχεῖο ὑπαρξῆς ἐθνικῆς ταυτότητας.

Ἐδῶ ἀνοίγω μιὰ παρένθεση γιὰ νὰ μιλήσω γιὰ τὰ βιβλία ποὺ πέρασαν στὴν ἐλληνικὴ ἱστορικὴ βιβλιογραφία μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ὄνομα «καρμανλίδικα» βιβλία⁷. Πρόκειται γιὰ βιβλία γραμμένα στὴν τουρκικὴ γλώσσα,

3. R. Davison, «Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response», στὸν τόμο *Nationalism in a non-national state. The Dissolution of the Ottoman Empire*, ἐκδ. W. Haddad καὶ W. Ochsenwald, Ohio State University Press, 1977, σ. 32 - 33.

4. R. Clogg, «The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850, I and II», *Journal of Ecclesiastical History*, τ. XIX, ἀρ. 1 καὶ ἀρ. 2 (Ἀπρ. 1968 - Ὀκτ. 1968) 57 - 81 καὶ 171 - 193.

5. Alkis Panayotopoulos, *The Greeks of Asia Minor 1908 - 1912. A Social and Political Analysis*, Λονδῖνο 1983 (διατριβή).

6. Κ. Θ. Δημαρχᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1985· τοῦ ἴδιου, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα 1986. Πρβλ. ἐπίσης τὴ μελέτη τῆς Ἑλλης Σχοπετέα, ὁ.π.

7. S. Salaville - E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, τ. 1: 1584 - 1850, Ἀθήνα 1958, τ. 2: 1851 - 1865, Ἀθήνα 1966, τ. 3: 1866 - 1900, Ἀθήνα 1974. Δύο ἀκόμη τόμοι βιβλιογραφίας πρόκειται νὰ ἐκδοθοῦν ἀπὸ τὴ συγγραφέα τοῦ ἄρθρου. Ὁ πρῶτος θὰ περιλαμβάνει προσθήκες στὸ ἔργο τῶν S. Salaville-E. Dalleggio καὶ ὁ δεύτερος βιβλιογραφεῖ τὴν παραγωγή τοῦ 20οῦ αἰῶνα. R. Clogg, «The Greek Millet in the Ottoman Empire», στὸ *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ἐκδ. B. Brande καὶ B. Lewis, τ. I, Λονδῖνο 1982, σ. 185 - 186.

τυπωμένα ὅμως μὲ ἐλληνικούς χαρακτῆρες. Ἡ βιβλιοπαραγωγή αὐτὴ ἀρχίζει τὸ 1718 μὲ τὴν ἔκδοση τῆς *Χριστιανικῆς Πίστεως* ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Μαυρομμάτη καὶ συνεχίζεται καὶ μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ ὡς τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰώνα. Τελευταῖα δείγματα τῆς βιβλιοπαραγωγῆς αὐτῆς συναντῶ νὰ βγαίνουν στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴ Δράμα. Ἡ «τουρκόφωνη ἐλληνική» φιλολογία σὲ ἕνα μεγάλο μέρος ἀπαρτίζεται ἀπὸ μεταφράσεις στὰ τουρκικὰ θρησκευτικῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων, χωρὶς φυσικὰ νὰ ἀποκλείεται καὶ τὸ κοσμικὸ βιβλίον (μαθηματικά, γεωγραφία, ἀστρονομία, φυσικὴ, χρηστομάθειες, λεξικά, ἐφημερίδες, περιοδικὰ, μυθιστορήματα, κανονισμοί, γραμματικὲς, μπουσουρες μὲ ὁδηγίες γιὰ διάφορες καλλιέργειες, κλπ.⁸).

Δὲ θὰ ἐξετάσω τὴ μαρτυρία τοῦ καραμανλίδικου βιβλίου συνολικὰ ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Αὐτὸ θὰ γίνῃ ἄλλοτε ὁλοκληρωμένα καὶ ἐξαντλητικὰ καὶ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς στόχους τῶν προσεχῶν προγραμματῶν τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Στὸ σημεῖωμα αὐτό, ποὺ ἀποτελεῖ προπομπὴ καὶ πρόδρομο τμήμα μιᾶς σχεδιαζόμενης μελέτης μου, θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ πῶς ὀρίζονται οἱ ἴδιοι οἱ τουρκόφωνοι *Ἕλληνες* μέσα στὸ περιβάλλον τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως αὐτὴ ἡ σχέση σκιαγραφεῖται καὶ ὀριοθετεῖται στὰ προλεγόμενα τῶν καραμανλίδικων βιβλίων.

Βεβαίως, ἡ μαρτυρία εἶναι λόγια ἀφοῦ δηλώνει τίς σχέσεις τῶν συγγραφέων καὶ τῶν μεταφραστῶν ἢ ἐκδοτῶν καραμανλίδικων βιβλίων μὲ τοὺς συμπατριῶτες τοὺς εἰδικὰ, καὶ γενικὰ μὲ τὸ σύνολο τῶν πληθυσμῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας· ἔμμεσα ὅμως, ἀπηχεῖ καὶ ἀπόψεις τοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται. Ἐπομένως, οἱ πρόλογοι τῶν καραμανλίδικων βιβλίων μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν δεῖκτες τῶν νοστροπιῶν ποὺ ἐπικρατοῦν στὴ διάρκεια τῆς καραμανλίδικης βιβλιοπαραγωγῆς (1718 - 1929) στὸ χῶρο τῶν τουρκόφωνων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν γιὰ τὸ θέμα ποὺ διερευνοῦμε εἶναι ὅσα ἀποσαφηνίζουν καὶ ὀρίζουν τίς ἐννοιες *γένος*, *ἔθνος*, τίς σχέσεις μεταξὺ τους, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἐννοια τῆς *θρησκείας*. Ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ ζητούμενα τὰ Προλεγόμενα τῶν καραμανλίδικων βιβλίων δίνουν ἐμμεσες πληροφορίες ποὺ ἐκμαιεύονται κυρίως ἀπὸ δύο σημεῖα:

1) ἀπὸ τὸ πῶς ἀποκαλοῦν, προσφωνοῦν, δηλαδὴ ὀνοματοθετοῦν τὸ ἀναγνωστικὸ τους κοινὸ οἱ συγγραφεῖς καὶ οἱ μεταφραστὲς καὶ ἀπὸ τὸ πῶς ὀρίζουν τὴ σχέση τους μὲ τὸ κοινὸ αὐτό·

2) ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἐπικαλοῦνται ὅτι τοὺς παρακίνησαν στὴν μετάφραση καὶ στὴ συγγραφή ἐνὸς καραμανλίδικου βιβλίου.

8. Sp. Vryonis, *ὁ.π.*, σ. 454 - 455. Πρβλ. J. Eckmann, «Die Karamanische Literatur», στὸ *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Βίμπαντεν 1964, τ. 2, σ. 819 - 835.

⁹ I. T. Παμπούκης, *Πεπεριμίζ, ὀλίγαι λέξεις ἐπὶ τῆς συνθέσεως τῶν θρησκευτικῶν βιβλίων τῆς τουρκόφωνου ἐλληνικῆς φιλολογίας*, Ἀθήνα 1961.

Στὴν πρώτη αὐτὴ προσέγγιση τοῦ θέματός μου χρησιμοποίησα καταρχὴν ὄσους προλόγους ἀποσπασματικά ἐξέδωσαν στὴ Βιβλιογραφία τους οἱ S. Salaville-E. Dalleggio. Παράλληλα, πῆρα τυχαῖα ἑκατὸ περίπου προλόγους, ἀποφεύγοντας «ἀντιπροσωπευτικότητες» καὶ προσπαθώντας ἢ ἐπιλογή μου νὰ καλύπτει ὅλο τὸ χρονικὸ εὖρος τῆς βιβλιοπαραγωγῆς, καὶ δούλεψα ἀπευθείας μὲ τὸ τουρκικὸ κείμενο. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, τὸ τόσο πρόδρομο, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ κάνω τὸ πλήρες corpus τῶν προλόγων, οὔτε ἐξάλλου ἦταν τῆς στιγμῆς, μιὰ καὶ γιὰ τὰ θέματα ποὺ διερευνῶ μὲ κάλυπταν οἱ ἀποσπασματικὲς γαλλικὲς μεταφράσεις τοῦ E. Dalleggio καὶ ἐνίσχυαν τὸ δεῖγμα μου ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Μετὰ ἀπὸ μιὰ πρώτη χρονολογικὴ καταγραφὴ τῶν ὀνομασιῶν τοῦ καραμανλίδικου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, προχώρησα στὴν κατ' εἶδος ταξινόμηση τῶν ὀνομασιῶν κρατώντας πάντα ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς μου τὴ χρονολογία γιὰ νὰ διαπιστώσω πιθανὲς τομές.

Οἱ συγγραφεῖς καὶ οἱ μεταφραστές καραμανλίδικων ἔργων ἀποκαλοῦν, κατὰ συντριπτικὴ πλειοψηφία, τὸ ἀναγνωστικὸ τους κοινὸ στοὺς προλόγους τους: *χριστιανούς, ὀρθόδοξους χριστιανούς, χριστιανὸς τῆς Ἀνατολῆς, ὀρθόδοξους χριστιανὸς τῆς Ἀνατολῆς*¹⁰.

Ἀπλῶς *χριστιανοὶ ἢ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς* ἀποκαλοῦνται κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς καραμανλίδικης βιβλιοπαραγωγῆς (τότε ποὺ τὸ 95% τῆς παραγωγῆς αὐτῆς εἶναι ἀποκλειστικά θρησκευτικὸ βιβλίον). Ὅταν ὅμως ἀρχίζει τὴ δράση της ἡ Βιβλικὴ Ἑταιρεία¹¹ καὶ ἐμφανίζονται γύρω στὸ 1826 οἱ πρῶτες της ἐκδόσεις, ἡ ὀνομασία *χριστιανοὶ* συμπληρώνεται μὲ τὸ ὀρθόδοξο καὶ συνεχίζει ἔτσι σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς καραμανλίδικης βιβλιοπαραγωγῆς.

Ἀναλυτικά, οἱ ὅροι αὐτοὶ παρουσιάζονται ὡς ἑξῆς:

Χριστιανοί: 1743 - 1918

Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι: 1718 - 1884: Πυκνώνουν μετὰ τὸ 1826, ὅταν ἐμφανίζεται ἡ Βιβλικὴ Ἑταιρεία.

9. S. Salaville - E. Dalleggio, ὁ.π.

10. «Οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ εὐρισκόμενοι Χριστιανοὶ ἀφ' οὗ ὑστερήθησαν τῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου, εὐρίσκονται εἰς μίαν μεγάλην ἀμάθειαν, καὶ πολλὰ ὀλίγον ἐννοοῦσι τὰ ὀρθὰ Δόγματα τῆς Ἀγίας καὶ Ὁρθόδοξος ἡμῶν πίστεως...» Ἀπάνθισμα τῆς Χριστιανικῆς Πίστεως, γιὰ τὴ Γενικήν ἡμῶν μεσιχί... 1803, σ. 3 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 32). «Ποῦ μ' λισανινδάν Ἀναδολδὰ πουλουαν βέ Ρουμὴ λισανηνή πλμεγιεν Χριστιαν κατην-δασλεριμιζήν» λέει ὁ τίτλος τοῦ *Μιλλέτη Χριστιανηγῆν*... 1835 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 71) κλπ. Βλ. ἐπίσης Ἱ. Βαλαβάνης, *Μικρασιατικά*, Ἀθήνα 1891, σ. 26 - 27 καὶ Δ. Ε. Δανιήλογλου, *Πρόδρομοι τῆς Ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων ἐν τῇ Ἀνατολῇ (κυρίως Μικρᾷ Ἀσίᾳ)*. Σερραφείμ Μητροπολίτης Ἀγκύρας, Ἀτταλέυς, Κωνσταντινούπολη 1865, σ. 21 - 23.

11. R. Clogg, «The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850, I», *Journal of Ecclesiastical History*, τ. XIX, ἀρ. 1 (Ἀπρ. 1968) 58.

Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς: 1718 - 1883: Πυκνώνουν ἀπὸ τὸ 1802 ὡς 1846.

Ἡ θρησκεία, λοιπόν, φαίνεται νὰ ἔχει τὸ μεγαλύτερο μερίδιο στὴ συνείδηση κοινότητος τῶν τουρκόφωνων ὁρθόδοξων πληθυσμῶν.

Αὐτὴ τοὺς διαφοροποιεῖ μέσα στὸ σύνολο τῶν πληθυσμῶν τῆς ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Χριστιανοὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς μουσουλμάνους καὶ ὁρθόδοξοι σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τοὺς καθολικοὺς ἢ προτεστάντες τῆς Ἀνατολῆς. Τέλος, Ἀνατολίτες ὡς κάτοικοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Anadolu, σὲ ἀντιδιαστολή, δηλαδή, μὲ τοὺς Ἑλλαδίτες.

Χαρακτηριστικὸ ἐξάλλου εἶναι ὅτι ὅποτε ὀρίζεται ἡ σχέση συγγένειας τῶν συγγραφέων μὲ τὸ ἀγνωστικὸ τους κοινό, κατὰ συντριπτικὴ πλειοψηφία ἡ σχέση αὐτὴ αἵματος ἔχει σημεῖο ἀναφορᾶς τῇ θρησκείᾳ. Ἀπευθύνονται στὸ κοινὸ τους μὲ τὶς λέξεις: ὁμόθρησκοι ἢ ἀδελφοί μας χριστιανοί¹⁴. Μιὰ τέτοια μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὸν «Κοραῖ»¹⁵ τῆς καραμανλίδικης φιλολογίας, τὸν Εὐαγγελινὸ Μισαηλίδη· σ' ἓνα βιβλίον τοῦ 1859 Ἑλληνοτουρκικοὶ διάλογοι, συλλεγέντες ἐκ διαφόρων συγγραφέων, ρούμιδζε βέ τούρκιδζε μουκιαλεμί... παρὰ Εὐαγγελينوῦ Μισαηλίδου... συντάκτου τῆς ἐφημερίδος ἡ Ἀνατολή...¹⁴, ὑπάρχει ἓνας δίγλωσσος πρόλογος γραμμένος ἀπὸ τὸν Εὐαγγελινὸ Μισαηλίδη, ἀριστερὰ στὰ ἑλληνικά, δεξιὰ στὰ τουρκικά μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες. Στὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἀναφέρει ὅτι ἔγραψε τὸ βιβλίον αὐτὸ γιὰ τοὺς «φιλομούσους ὁμογενεῖς» καὶ δίπλα στὰ τουρκικά μεταφράζει τὴ λέξη ὁμογενεῖς μὲ τὴ λέξη *dindas* = ὁμόθρησκοι.

Αὐτὸς ὁ θρησκευτικὸς χαρακτηρισμὸς ποὺ κυριαρχεῖ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς καραμανλίδικης βιβλιοπαραγωγῆς φαίνεται νὰ σπάει σχετικὰ, ἀλλὰ βέβαια πολὺ ἄργα στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα¹⁵. Κάτι τέτοιο γιὰ τὸ 18ο αἰῶνα εἶναι φυσικὸ καὶ λογικὸ μιὰ καὶ δὲν ὑφίσταται ἀκόμη ἑλληνικὸ κράτος ποὺ θὰ δημιουργήσει μιὰ ἑλληνικὴ (ἑλλαδική) ἐθνικὴ συνείδηση καὶ ἡ θρησκεία εἶναι αὐτὴ ποὺ διαφοροποιεῖ τοὺς λαοὺς τῆς ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Κι αὐτὸ διότι ἡ πραγματικότητα τῆς ἴδιας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μποροῦσε νὰ στηρίζει καὶ τὴν ὑπαγωγὴ τῆς ἑννοίας θρησκεία στὴν ἑννοια γένος καὶ τὸ ἀντίστροφο. Αὐτὸ ἴσως ποὺ χρειάζεται νὰ διερευνηθεῖ εἶναι πῶς στὰ μέσα

12. «... καλ-τη κι ἀνατολὰ μπουλουνάν 'Ορθόδοξος Χριστιάνκαρηνηταςλαρημηζήν» ἀπὸ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου *Χαλὲ Μετινέ Κωνσταντανιετὲ Πουλουνούρ ὁλὰν Ζωοδόχος Πηγὴ*... ἐκδομένο τὸ 1836 (στὴ βιβλιογραφία τοῦ S. Salaville - E. Dalleggio, n° 80). Βλ. ἐπίσης τὰ παραδείγματα τῆς σημ. 10.

13. Σ. Χουδαβερδόγλου - Θεοδότου, «Ἡ Τουρκόφωνος Ἑλληνικὴ φιλολογία 1453 - 1924», *Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 7 (1930) 303.

14. S. Salaville - E. Dalleggio, ὁ.π., n° 132.

15. K. Karpat, «Milletts and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era», στὸ *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, τ. I, Λονδίνο 1982, σ. 158 - 162.

τοῦ 19ου καὶ 20ου αἰώνα μὲ τὴ κοσμογονία ποὺ γίνεται στὰ Βαλκάνια καὶ τὴ δημιουργία ἐθνικῶν κρατῶν, συνεχίζουν αὐτοὶ νὰ ὀρίζονται *χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι τῆς Ἀνατολῆς* καὶ ἔτσι νὰ διαφοροποιοῦνται στὸ σύνολο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἐπανέλθουμε.

Θρησκευτικὸ ἐξῆλλου φαίνεται νὰ εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς λέξης *millet*, ὅποτε ἐμφανίζεται στὰ προλεγόμενα τῶν καραμανλίδικων βιβλίων, ἀντιδιαστέλλοντας τὸ ὀρθόδοξος *Ρουμιὰν μιλλετι* ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῶν Ἀρμενίων, Λουθηρανῶν κλπ.¹⁶ Ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ 1718 ὡς τὸ 1806 καὶ σποραδικὰ εἴτε σπάνια, ἀπὸ τὸ 1836 ὡς τὸ 1869. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἢ τουλάχιστον δὲν ὑπάρχει μὲ τὴν ἴδια συχνότητα μετὰ τὸ 1869, ἐποχὴ τοῦ Hattı Hümayun. Ἡ λέξη *millet* ἐξοβελίζεται ἀπὸ τὰ τουρκόφωνα ἑλληνικὰ κείμενα ὅταν ἀποκτᾷ ἐθνικὸ περιεχόμενο. Ἀπαντᾶται στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ προλόγου ὅπου οἱ συγγραφεῖς ἢ οἱ μεταφραστές τοῦ βιβλίου ἐξηγοῦν τοὺς λόγους ποὺ τοὺς παρακίνησαν στὴ συγγραφὴ ἢ τὴ μετάφρασή του. Ἔτσι διαβάζουμε *μιλλετιμιζέ μουχαπετλερι ἱτζήν*¹⁷ (διὰ τὴν τέρψιν τοῦ *millet* μας) ἢ *μιλλέτ γαῖρετ*¹⁸ (πρὸς ὠφέλειαν) ἢ *μιλλέτ σεβιντζιλικ* (ἀπὸ ἀγάπη γιὰ *millet* μας). Δύο ἢ τρεῖς φορές ἀπαντᾶται ὡς ἐπίθετο (*millet* *σεβιτζή* = *φιλογενής*) καὶ συνοδεύει τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα²⁰. Τὸ 1811 ὁ Ζαχαρίας Ἀγιορείτης²¹, συγγραφέας τουρκογραφικοῦ λεξικοῦ μὲ πολυάριθμους ἐκδόσεις, ἀποκαλεῖται στὸν πρόλογο *φιλάδελφος* βέ *φιλογενῆ* βέ *καρηντὰς σεβηντζί*. Τὸ ἐπίθετο *φιλογενής* βλέπουμε νὰ μὴ μεταφράζεται ἐνῶ τὸ *φιλάδελφος* μεταφράζεται ὡς *καρηντὰς σεβηντζί*. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ παραδείγματα συνάγουμε ὅτι μᾶλλον ἡ ἔννοια τοῦ *γένους* δὲν εἶχε χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔννοια *millet*, δηλαδὴ μὲ ἄλλα λόγια τὸ ἐθνικὸ δὲ φαίνεται

16. «Les impies Luthériens font leur jeu en tendant à nos nationaux, et surtout aux plus faibles, leurs pièges avec des intentions diaboliques pour les tromper: *Ποὺ ἐσναλερετὲ μεσεπισὶς Λοτουρνλαρηγν ἐογιουνλαρηνή, βέ τουζακλαρηνή, βέ σεϊτανὶ νιγιετλερινὶ τζογούντζα πιζίμι μιλλετέ τολασήπ ἐπλέχ καρτασλαρημηζή γιανγνλτμαγιά*», ἀπὸ τὸ τουρκόφωνο βιβλίο *Τορχοῦ τινγ ταλμι Πλατωντάν*... 1839 (S. Salaville - E. Dalleggio, ὁ.π. τ. I, σ. 264). «... Βέ ὀρθόδοξος ρουμιὰν μιλλετι κιλσεσέ ἰλὲ ὀρθόδοξος Ἑρμενιὰν μιλλετι κιλσεσέ ...», ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου *Ἐδζβιπέι δινιέ... Κοκογιὸς ὀγλού Σαμονήλδεν*... 1864 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 146).

17. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου *Πάχαρι χειριάτ* ... *Σεραφεῖμ*... 1783 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 19).

18. Ἀπὸ τὰ προλεγόμενα τοῦ βιβλίου *Ἰσανὶν χριστιάντζα βέ μεμλεκιατλήτζα*... ἐκδομένο τὸ 1869 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 163).

19. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου ... *Ἰσά Πατὰ Γεώργιος Οἰκονόμοσταν* ἐκδομένο τὸ 1836 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 79).

20. Ἀπὸ τὰ προλεγόμενα τοῦ βιβλίου *Τζάν χελασιγι παχτσεσέ ταριφιέ*... *Παῖσιος*, 1835 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 70).

21. *Ἀσῆζ Ἀπόστολοσλαρην*... 1811, σ. 4 - 7. (S. Salaville - E. Dalleggio n° 45).

νὰ ἔχει ὑποσκελίσει τὸ θρησκευτικὸ ἢ ἔστω πολιτισμικὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας.

Ἡ λέξις *millet*²², ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ *milla*=θρησκεία, δὴλώνει τὴ θρησκευτικὴ κοινότητα στὴν ὁποία ἕνα ἄτομο ἀνῆκε. Ἦταν ὁ ἀποφασιστικὸς παράγοντας γιὰ τὸν αὐτοκαθορισμὸ του καὶ τὸν καθορισμὸ του σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους²³. Στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ὑπῆρχε τὸ μουσουλμανικὸ *millet* (ὄχι τὸ τουρκικόν, τὸ γιουρούκικο, τὸ κουρδικὸ ἢ τὸ ἀραβικόν)· ἀντίθετα ὑπῆρχαν τὰ *μιλλέτ* τῶν Ρούμ, τῶν Ἀρμένιδων, Ἑβραίων, Καθολικῶν ἢ Προτεστάντων, τὰ ὁποῖα, ὄντας θρησκευτικὲς κοινότητες, ἦταν καὶ πολιτικὲς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἀποτελοῦσαν ἐθνότητες. Ἡ λέξις *millet* ἄρχισε νὰ ἀλλάζει σημασίαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα γιὰ νὰ ταυτιστεῖ στὸν 20ὸ μὲ τὴ λέξις *ἔθνος* ἢ *ἐθνότητα*.

Κλείνοντας ἐδῶ τὸ μέρος ποὺ ἀφορᾷ στοὺς θρησκευτικοὺς χαρακτηρισμοὺς τῶν τουρκόφωνων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν καὶ στὴν οὐσία τὴν ἐρμηνείαν τῶν σχέσεων *θρησκείας-ἔθνους*, περνῶ σ' ἄλλου τύπου ὀνομασίες τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν, λιγότερο συχνές.

Μετὰ τὸ Hattı Hümayun καὶ συγκεκριμένα τὸ 1864 ὡς τὰ τέλη τῆς καραμανλίδικης βιβλιοπαράγωγῆς (γύρω στὸ 1925), οἱ συγγραφεῖς ἀποκαλοῦν στὴν εἰσαγωγὴ τῶν προλόγων τοὺς τοὺς τουρκόφωνους Μικρασιάτες "Ἕλληνες συμπατριῶτες, συμπατριῶτες τῆς Ἀνατολῆς, συμπατριῶτες ὀρθόδοξους". Ἐπίσης, ὅταν ἐξηγοῦν τὰ κίνητρά τοὺς δηλώνουν ὅτι αὐτὰ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἀγάπην γιὰ τὴν πατρίδα²⁴. Οἱ τουρκικὲς λέξεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν περίπτωσιν αὕτη εἶναι *vatanlar* = πατριῶτες καὶ *vatan* = πατρίδα. Ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ συντοπίτη, ἡ δευτέρα ὅπως, καὶ ἡ ἑλληνικὴ λέξις πατρίς ποὺ ἀπαντᾷται πολλὰ φορὲς, χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν σημασίαν τοῦ τόπου καταγωγῆς ἢ ἐγκατάστασης, μὲ ὅποια συναισθηματικὴ ἢ ἄλλη φόρτιση μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ λέξις. Ταυτίζεται μὲ τὴν ἀγγλικὴ λέξις *fatherland* καὶ ὄχι μὲ τὴν γαλλικὴ *patrie* τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα²⁵. Ἐξάλλου, πολὺ συχνὰ ἀναφέρεται ἡ πατρίδα μας ἢ Ἀνατολή πράγμα ποὺ ἀποκλείει ὅποιανδήποτε σύγχυσιν μὲ μιὰ ἄλλην πατρίδα, δηλαδὴ τὴν ἀπέναντι Ἑλλάδα. Ἐπίσης ὅσο κι ἂν ἀναζητήσουμε τὴν ἐθνικὴ προσωποποιήσιν «Ἕλληνες», δὲ θὰ

22. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Λονδίνο 1966, σ. 329.

23. Serif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, 1962, σ. 189 - 190. K. Karpat, *ὁ.π.*, σ. 142 - 143. R. Davison, *ὁ.π.*, σ. 33.

24. Νούρι Ὀρθόδοξία... Κωνσταντινούπολη 1885, σ. 1 - 6 (S. Salaville - E. Dalgoglio, n° 239). Ἐπίσης, Ἀνατὸλ Τουρκικὴ λέξις... σ. 5 - 9 (S. Salaville - E. Dalgoglio n° 305).

25. B. Lewis, *ὁ.π.*, σ. 328 - 329. Ἐπίσης S. Mardin, *ὁ.π.*, σ. 326.

τῇ βροῦμε πουθενά. Πάντοτε ὅταν δηλώνονται «ἐθνικά» δηλώνονται *Ροὺμ* καὶ ἡ λέξις *Ἑλληνας* καὶ τὰ παράγωγά της, ὅποτε ὑπάρχει (κι αὐτὸ σπάνια), εἶναι γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ γλώσσα²⁶. Φυσικά, τὰ πιὸ συχνὰ ἐπίθετα γιὰ νὰ ὀρίστεῖ ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα εἶναι: *ρουμίδζε λισανή*, *λισάνη ρουμί*, *ρούμτζα ἄλλα* καὶ *γιουνάνι λισανηρά*. τὸ τελευταῖο σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικότητα ἀπὸ τὴ Βιβλική Ἑταιρεία.

Ὁ R. Davison λέει ὅτι ἀποκαλοῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς Ἑλληνες (*Ροὺμ*), διότι ἔχουν τὴ θρησκεία τῆς Ἑλλάδας²⁷. Ἀνῆκαν στὴν ἐλληνικὴ ὁρθόδοξη ἐκκλησία. Εἶναι Ἑλληνες ἐφόσον ἀνήκουν στὸ *ροὺμ μιλλετὶ* χωρὶς νὰ σημαίνει αὐτὸ ἀναγκαστικὰ μιὰ ἐλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση, μὲ τὴν ἐθνικὴ σημασία ποὺ ἀποκτᾷ ἡ λέξις Ἑλληνας στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Ἐξάλλου καὶ ὅταν δηλώνονται *Ροὺμ* τίς περισσότερες φορὲς αὐτὸ συνοδεύεται μὲ τὴ λέξις *Ἀνατόλ*. Εἶναι δηλαδὴ *Ἀνατόλ Ροὺμ* ἢ *Ροὺμ Anadolaki* ἢ *Ροὺμ τῆς Ἀνατολῆς*²⁸. Τὸ ἴδιο ἐπισημαίνει καὶ ὁ Kemal Karpat²⁹ «Ἑλληνας σήμαινε κάθε ὁρθόδοξος Χριστιανὸς συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν τουρκόφωνων Καραμανλίδων, ποὺ θεωροῦσαν τὸν ἑαυτοὺς Ἑλληνα, ἐνῶ Τοῦρκος ἦταν ὅποιος ἀνῆκε στὸ μουσουλμανικὸ μιλλέτ».

Ἐναν ἐπιτυχὴ ὀρισμὸ τοὺς συναντοῦμε στὸ βιβλίον *Καيسάρεια μητροπολιτερι*³⁰, ὅπου ὑπάρχει ἓνα τετράστιχο γραμμένο στὴν τούρκικη γλώσσα μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες, ποὺ λέει: «Ἐνῶ εἴμαστε Ἑλληνες (*Ροὺμ*) ἀγνοοῦμε τὴ γλώσσα μας καὶ μιλοῦμε τουρκικά. Δὲ γράφουμε καὶ δὲ διαβάζουμε τουρκικά (ἐννοεῖ μὲ ἀραβικοὺς χαρακτῆρες), ὅπως καὶ δὲν μιλοῦμε ἐλληνικά. Εἴμαστε δηλαδὴ ἓνα μίγμα. Τὸ ἀλφάβητό μας εἶναι τὸ ἐλληνικὸ, ἀλλὰ ἐκφραζόμαστε στὰ τουρκικά».

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ὅποτε παρακινοῦνται μέσα ἀπὸ τὰ προλογικὰ κείμενα νὰ μάθουν ἐλληνικά, αὐτὸ γίνεται μόνο γιὰ λόγους θρησκευτικούς, ἐπειδὴ, καθὼς τὰ κείμενα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας εἶναι γραμμένα στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα, εἶναι πολὺ δύσκολο ἢ ἀδύνατο νὰ μεταφραστοῦν στὰ τουρκικά³¹. Ἀντίθετα ὅταν παρακινοῦνται νὰ μάθουν τουρκικά (ἐννοεῖται νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν τὸ ἀραβικὸ ἀλφάβητο), αὐτὸ πρέπει νὰ γίνεῖ ἐφόσον

26. «Ἑλληνας λισανιντάν...» στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου *Ἱερὸν Ἀπάνθισμα...* 1812 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 49). «Ἑλληνικά λισανηνή...» στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου *Νέα Μέθοδος...* 1885 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 229).

27. R. Davison, *ὁ.π.*, σ. 33.

28. *Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον ὁ «Ἀστὴρ» 1913*. Ἀνατολὴ ρουμλαρηνά μαχσοῦς ἰλμί, ἔδεπὶ φέννι μουσαββὲρ Σαλναμέ... Κωνσταντινούπολη 1912.

29. K. Karpat, *ὁ.π.*, σ. 165.

30. Στὴ βιβλιογραφία τῶν S. Salaville - E. Dalleggio, n° 306.

31. *Ἱπαδετναμέ...* 1844, σ. 123 - 128. (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 107).

θέλουν νὰ ζοῦν ἀδελφικὰ μὲ τοὺς ὀθωμανοὺς³² ἢ ἐφόσον θέλουν νὰ καταλάβουν δημόσιες κρατικές θέσεις, νὰ κάνουν πολιτική ἢ νομική³³ σταδιοδρομία.

Τέτοιες νύξεις ποὺ ἀπαντοῦν μετὰ τὸ Hattı Hümayun, τὴν ἐποχὴ τοῦ Tanzimat, δὲν εἶναι παρὰ ἐκφράσεις τῆς ιδέας τοῦ Ἑλληνοοθωμανισμοῦ, τοῦ δόγματος τῆς ἀποδοχῆς καὶ τῆς ἀξιοποίησης τῶν μεταρρυθμίσεων, καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἰδωθοῦν παρὰ μόνο ὡς ἀπάντηση τὴν ἐλλαδικὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ. Καὶ πρέπει νὰ ἰδωθοῦν παράλληλα μὲ τὴ σιωπὴ ἢ τὴν ἀδράνεια τῶν τουρκόφωνων Ἑλλήνων Μικρασιατῶν σὲ ὅσα συμβαίνουν στὸ Ἐθνικὸ Κέντρο.

ΕΤΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΑΤΑ

32. Ἐγχειρίδιον Ἑλληνοτουρκικῶν λέξεων καὶ φράσεων ὑπὸ Νικολάου Ε. Μακρῆ... Ἀθήνα 1891, σ. 5. (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 267).

33. Ὁθωμανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια ὑπὸ Ἰωάννου Π. Μηλιοπούλου, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1876, σ. 7 - 8. (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 196.) Ἠρβλ. Anna Tabaki, «Un aspect des lumières néohelléniques: L'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis», Ἑλληνικά 35/205 (1984) 317 - 318.